

ATATÜRK'ÜN 100. DOĞUM YILINA ARMAĞAN

ANKARA ÜNİVERSİTESİ

İLÂHİYAT FAKÜLTESİ DERGİSİ

ANKARA ÜNİVERSİTESİ İLÂHİYAT FAKÜLTESİ
TARAFINDAN YILDA BİR ÇIKARILIR

Cilt : XXV

Yayın Komisyonu

Prof. Dr. Hüseyin ATAY (Dekan)

Prof. Dr. Hüseyin YURDAYDIN

Doç. Dr. İsmet KAYAOĞLU

Doç. Dr. Beyza BİLGİN

Doç. Dr. Günay TÜMER

Doç. Dr. Rami AYAS

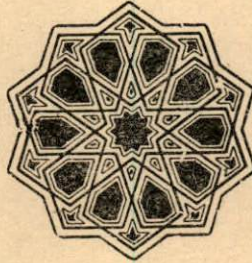
Makalelerin bilim ve dil bakımından sorumluluğu yazarlarına aittir.

ANKARA ÜNİVERSİTESİ

İLÂHİYAT FAKÜLTESİ DERGİSİ

ANKARA ÜNİVERSİTESİ İLÂHİYAT FAKÜLTESİ
TARAFINDAN YILDA BİR ÇIKARILIR

Cilt : XXV

İÇİNDEKİLER

	<u>Sayfa</u>
Prof. Dr. Hüseyin ATAY, <i>Medreselerin Islahatı</i>	1
Prof. Dr. İsmail CERRAHOĞLU, <i>İbn Kesir ve Tefsiri</i>	45
Prof. Dr. İbrahim Ağâh ÇUBUKÇU, <i>Yunus Emre'nin Felsefesi</i>	71
Prof. Dr. Cavit SUNAR, <i>Aşk'ın Terbiyede Rolü</i>	95
Doç. Dr. Mehmet AYDIN, <i>The Ethics of Self-Realization With a Special Reference to Al-Fârâbi</i>	129
Zafer İslâm HAN, <i>Talmud'un Doğuşu ve Yahudiler Üzerindeki Te- siri, Çeviren: Mehmet AYDIN</i>	139
Macit FAHRÎ, <i>İslâm'da Allahın Varlığının Geleneksel Kanıtları, Çeviren: Mehmet DAĞ</i>	153
Mustafa FAYDA, <i>Hz. Ömer ve Ticaret Malları Vergisi Veya Uşûr</i> .	169
Doç. Dr. Ethem Ruhi FIĞLALI, <i>Mesih ve Mehdi İnancı Üze- rine</i>	179
E. TOFTBEK, <i>Kısa Dürzi İlmihâli, Çeviren: Ethem Ruhi FIĞ- LALI</i>	215
Doç. Dr. İsmet KAYAOĞLU, <i>Halife en-Nasır'ın Fütüvvete Gi- rişi ve Bir Fütüvvet Buyrultusu</i>	221
Doç. Dr. Abdulkadir ŞENER, <i>Dini ve Hukûkî Açından Bağışlama Üzerine Bir Sohbet</i>	229
Salahattin EN-NÂHÎ: <i>Çağdaş Mevzu Hukuklara ve İslam Huku- kuna Göre Telif Hakkı, Çeviren Abdülkadir ŞENER</i>	237
Ninian SMART, <i>Tarih Öncesine Ait Dinlerle İkel Dinler, Çeviren: Günay TÜMER</i>	297
Doç. Dr. Ahmet UĞUR, <i>Şükri-i Bitlisi ve Selim-Nâmesi</i>	325
Dr. Mehmet BAYRAKTAR, <i>İbn Al-Arabî'de Oluş ve Varoluşsal Çeşitlenme</i>	349

Dr. Mehmet BAYRAKTAR, <i>İbn Arabi'de "Varlığın Birliği"nin Onto-Lengustik Analizi</i>	359
Georges VAJDA, <i>Allah'ın Görülmesi (Rü'yetullah) Meselesi</i> Çeviren: Sabri HİZMETLİ	369
Yahyâ ibn 'Ali Yahyâ el-MÜNECCİM, <i>Kitâbu'n-Nağam</i> Çevirenler: Ruhi KALENDER-Necati AVCI	395
Prof. Dr. M. HAMİDULLAH, <i>Müslüman'ın Batı Aleminde ve Memleketine Dönüşünde Karşılaştığı Problemler</i> Çev: Dr. Münir KOŞTAŞ	419
Alber HAUTIN, <i>Hıristiyanlığın Kısa Tarihi</i> . Çev: Dr. Abdurrahman KÜÇÜK	437
Dr. Mustafa Sait YAZICIOĞLU, <i>Eş'arî'nin Hayatı</i>	457
Abdus-semi EL-MISRÎ, <i>İslâm'da Ticaret Âdâbı</i> . Çev: Ramazan ŞİMŞEK	477
TANITMALAR	
Ass. Münir ATALAR, <i>Arşiv ve Arşivcilik Bibliyografyası</i>	485

EŞ'ARÎ'NİN HAYATI*

Dr.Mustafa Sait YAZICIOĞLU

Eş'arî'nin düşüncesini tetkike başlamadan önce, bu kelâmcının eserleri ve hayatı hakkında bize mâlumat verebilecek bütün detayları tesbit ederek, onu tarihin seyri içerisinde bir yere yerleştirmek zarureti vardır.

Bildiğimiz kadarı ile, Eş'arîliğin kurucusunun hayatı hakkında ne Taberî (öl.311/923) ne de Mes'ûdî (öl.345/956) hiçbir bilgi vermiyorlar. Buna karşılık İbn Nedîm (öl.379/987), ona kısa fakat hayli enteresan bir notla temas ediyor¹.

Aşağıdaki satırlar, *Fihrist*'in mücbire kelâmcıları ve Haşeviyye vaizlerine ayrılan bölümünde bulunur:

“Ebu'l-Hasan Ali b.İsmail b.Ebi Bişr el-Eş'arî Basra menşelidir. Önceleri Mutezili idi, sonra Allah'ın adaleti ve Kur'anın yaratılışı görüşlerini savunduğu için tevbekâr oldu. Olay Basra camiinde geçer. Bir cuma günü kürsüye çıkar² ve yüksek sesle şunları söyler: “Beni tanıyanlar kim olduğumu bilirler; tanımayanlara gelince, şimdi kendimi onlara tanıtacağım. Ben falancanın oğlu falancayım³. Kur'anın yaratılmış olduğunu, Allah'ın gözle görülemeyeceğini⁴ ve kötü fiillerin kendi fiillerimizin bir neticesi olduğu fikirlerini savundum. Bu görüşlerimden uzaklaşıyor ve tevbe ediyorum. Mutezileyi reddetmeye ve onların utanç verici hatalarını ortaya çıkarmaya⁵ karar verdim”.

* Bu makale Michel Allard'ın *Le Probleme des Attributs Divins* (Dans la Doctrine d'al-Asharî et de ses Premiers Grands Disciples), Beyrut, 1965 adlı eserinden tercüme edilmiştir, (ss. 25-47).

1 FLÜGEL baskısı, s. 181. Bu not kelimesi kelimesine İBN HALLİKÂN tarafından da alınmıştır. *Vefâyât*, II, 446-447, n. 402; tercüme, II, 227-228.

2 *Vefâyât*'ın Kahire baskısında belirtilen “I” yazmasındaki ders burada İbn Nedîm'in metni tarafından teyid ediliyor: رقي كرسيا “raqâ kursiyyen”.

3 Flügel'in metni فلان ابن فلان كتب “şeklinde olup, İ. Halikân tarafından” فلان ابن فلان كتب “şeklinde okunmuş olup gramer yönünden daha doğru ve en iyi şeklidir.

4 Daha doğrusu *Vefâyât*'ın metninde olduğu gibi ان افعال و ان şeklindedir.

5 *Vefâyât* metninde olduğu gibi مزج daha uygundur.

O anda çok neşeli idi ve yüzünde ince bir alay havası hissediliyordu... Eserleri şunlardır: *Luma'*, *Mu'caz*, *İzah el-Burhân Tebyîn an Usûl ed-Dîn*, *Şerh ve Tafsîl fi'r-red alâ ehl el-ifk ve'l-Tazlîl*."

Bu metnin önemi bizzat çok büyüktür⁶, zira Eş'arî'nin ölümünden sadece 50 küsur sene kadar bir zaman sonra, ondaki değişikliğin hikâyesini bize anlatıyor. Bu tavır değişikliğinin sebepleri üzerinde hiçbir şey söylenmemiş, fakat olay açıkça belirtilmiştir. Önceleri Mutezîli idi ve sonra ilk durumunu inkâr etti. Diğer taraftan Eş'arî'nin bundan sonra bağlandığı yeri doktrin iki yönden belirleniyor. Önce tavır değiştiren tarafından Mutezileye karşı takınılan durum ile olumsuz olarak ortaya çıkıyor. O, onları reddetmeye ve onların doktrinlerinin eksikliklerini aydınlığa çıkarmaya karar vermiştir. Olumlu yönüne gelince, bu da İbn Nedîm'in kitabında Eş'arî hakkındaki nota verdiği yer ile belirleniyor. Kelâmcılar üzerindeki bibliyografik malumatların, -kendisi de 5 bölüme ayrılan- *Fihrist*'in 5. bölümünde toplanmış olduğu bilinmektedir. Malesef çok eksik olan 1.ci bölümde İbn Nedîm, ona göre sünnî akaidinin örneği olan bir kelâmın doğuş ve gelişmesinin tarihçesini yapmak istemektedir. Bu da Mürcie ve Muteziledir. Ondan sonra diğer bütün sıradan kelâmcılar gelir: Şiiler, Haşeviyye, Mücbire ve Hariciler gibi. Eş'arî bunlardan Haşeviyye-Mücbire arasında yer alır. Bu demektir ki İbn Nedîm için o, mutlak kaderin ve müşebbihenin taraftarı olmuştur.

Şu hususa işaret etmek de çok mühimdir. İbn Nedîm, Eş'arî ile İbn Küllâb doktrinleri arasında bir yakınlık bağına işaret eder. Çünkü bu iki kelâmcıyı aynı bölüme yerleştiriyor.

İbn Nedîm tarafından verilen bu bilgilerden sonra, bize kadar gelen ikinci küçük özet, Hatîb Bağdâdî'nin (öl.463/1071) Bağdad üzerine⁷ kaleme aldığı kitabında verdiği bilgilerdir. İşte bu bilgilerin tercümesi:

"Ali b. İsmail b.Ebi Bişr -bu sonuncunun ismi İshaktır- b.Sâlim b.İsmail b.Abdullah b.Mûsa... b.Ebi Mûsa Ebu'l-Hasan el-Eş'arî, kelâmcı olup dinsizleri⁸, Mutezile, Rafızıye, Cehmiye, Harciye ve bunlar gibi diğer yenilikçileri reddetmek için birçok eser kaleme almış bir yazardır. Basra'lı idi, fakat öldüğü yer olan Bağdad'da ikamet etti. Cuma

6 Bununla beraber Hatîb el-Bağdâdî (krş. aşağıda geçen ile) tarafından Eş'arî'ye ayrılan not hakkında yazan Mc Carthy'nin gözünden kaçmıştır. Mc Carthy şöyle diyor: "Bildigim kadardan ile Eş'arî hakkında sahip olduğumuz en eski biyografi odur." (*Theology*, s. 139.)

7 *Târih-i Bağdâd*, XI, 346, 357, n. 6189; İngilizce tercümesi için bak. Mc Carthy, *Theology*, ss. 139-141.

8 Bu terimin tercümesi için krş. LAOUST, *İbn Batta*, s. 8.

günleri el-Mansûr camiinin⁹ fakîhi olan Ebu İshak el-Mervazî'nin ders halkasına iştirak etmeye giderdi. Basra'lılar¹⁰ şöyle dediler: Ebu'l-Hasan el-Eş'arî 260 da doğup 332 de ölmüştür. Ebu'l-Kasım Abdülvâhid b. Ali el-Eş'arî, Eş'arî'nin Bağdad'da 320 den sonra ve 330 dan evvel öldüğünü ve çarşıdan Dicle istikametine doğru giden için, solda bulunan bir hamamın yakınlardaki camiye yakın bir kabirde, *Meş'aret el-Revâyâ*'da gömülü olduğunu bana bildirdi. Ebu Muhammed Ali b. Ahmed b.Hazm, Ebu'l-Hasan el-Eş'arî'nin 324 de öldüğünü ve 55 eser bıraktığına işaret ediyor Ebu Abdullah b. Bâniâl'e¹¹ göre, kadı Ebu Muhammed Abdullah b. Muhammed el-İsbahânî, Basra'da Eş'arî'nin hizmetçisi olan Bundâr b. el-Hüseyn'in şöyle söylediğini naklediyor: "el-Eş'arî, atalarından Bilâl'in, nesli için vakıf olarak tahsis ettiği bir köyün geliri ile yaşıyor ve harcamaları her yıl 17 dirheme yükseliyordu". Muhammed b.Alî el-Sûrî'nın Abdül Ganî b.Sa'id el-Hâfız'dan, onun da Ebu'l-Hasan Ali b.Muhammed b.Yezîd'den naklettiğine göre Ebu Bekir b.el-Sırâfî şöyle diyordu: "Allah, uçurumun dibine itilen Eş'arî'yi ortaya çıkarıncaya kadar Mutezile mensupları başları dik geziyorlardı¹²."

Bu kısa nottan çıkarılan ilk üç mühim detay, Eş'arî'nin somut durumu hakkında bazı özellikler ihtiva eder: Herşeyden önce III / IX. asrın sonunda Basra ve Bağdad'da yaşadı. Kesin doğum ve ölüm tarihleri için burada bize anlatılanlara gözü kapalı bir şekilde itimat etmek tedbirsizlik olacaktır. *Târîh-i Bağdâd*'ını yazarken, ana gayesi şüphesiz isnat tenkitlerine yardım etmek olan, Hatîb el-Bağdâdî, bilmediği "bazı Basrahlardan" hesaplarına dayandırarak, naklettiği bu doğum tarihinin doğruluğu üzerinde kuruntuya kapılmıyor.

Ölüm tarihi için şehadetlerin çeşitliliği hayli manalıdır. Bununla beraber, bu nisbî belirsizliğe rağmen bu tarihler bize, diğer bilgilerle de desteklenebilen bir büyüklük sırası veriyorlar. Önceden başlanmış bir kitaba dayanarak "*Kitâb Makâlât el-İslâmiyyîn*" in yazılmış olması gerekir. H.Ritter'in işaret ettiği gibi, kitabın birinci kısmında zikredilen, tarih konabilen son olay, Karmatilerden el-Maktûl Ali el-Dakkâ'nın, el-

9 Bu cami önce el-Mansûr tarafından inşa edilen sonra Hârûn er-Reşîd (öl. 192/809) tarafından yeniden yaptırılan camidir. Krş. LE STRANGE, *Bağdâd*, ss. 33-37.

10 İbn Asâkir Eş'arî'nin ölüm tarihini bildirirken (*Tebyîn*, s. 56, 5) "bazı Basrahlardan" (بعض البصريين) yerine "bazı muasırlar" (بعض المعاصرين) tabirini kullanıyor.

11 *Tebyîn*, s. 142,5. Gerçeğe daha yakın olan "Ebu Abdullah b. Dâniâl"dir.

12 Bu kısa not İbn Asâkir'in *Tebyîn*'inde parçalar halinde yer almıştır: ss. 34-35; 55-56; 142, 94. Sem'anî'nin (ö. 562/1167) *Kitâb el-Ensâb*'ında başka varyantlarına da rastlanır. s. 39a, 20-24.

Muktefi'nin saltanatı altında 291/903-4¹³ deki isyanıdır ve bu kitap daha ziyade bir olgunluk çağı eserini düşündürdüğü için, IV. asrın sonlarında Eş'ari'nin 40 yaş civarında olduğu neticesine varılabilir.

Bu nottan çıkarılan ikinci mühim husus Eş'ari'nin mâli durumu ile ilgilidir. Bu birkaç satıra göre, öyle görünüyor ki maddi imkân yönünden mahrumiyet görmemiş ve kendini tamamen araştırmalarına vermek için kâfi bir geçim kolaylığından istifade etmiştir. Şayet, Eş'ari'nin atası Ebû Musa'nın Huzistan'ın fatihi (17-21/638-642) olduğu, sırası ile Kufe ve Basra valisi¹⁴ olmadan evvel Mezopotamya ve İran plâtosu seferlerine katıldığı hatırlanacak olursa, bu hususun gerçeğe yakınlığı görülecektir. Ailenin, İslâmın yerleşik düzene geçtiği sıralarda, nesiller boyunca elde edilen hazinenin bir kısmını muhafaza etmiş olması gerekir. Hatîb el-Bağdâdî tarafından böylece takdim edilen bu durum, hayatı boyunca Eş'ari'nin hizmetinde bulunmuş olan Bundar b.el-Hüseyn'in şehadetine göre nakledilmiştir. İbn Asâkir *Tebyîn*'inde onun hakkında bazı detaylar verir¹⁵: Ona göre Şiraz menşeli olup 353/964-965 de ölmüş olması gerekir.

Nihayet son mühim husus, Hatîb el-Bağdâdî'nin naklettiğine göre Eş'ari'nin Basra menşeli olup Bağdâd'a yerleşmeden evvel uzun seneler orada yaşadığının bilinmesidir. Eş'ari devrinde Basra, gelişiminin zirvesine yaklaşmıştır¹⁶. Periyodik olarak ve 250/864-65¹⁷ den itibaren daha sıkça, onu tehdit eden dış tehlikelere rağmen, aynı devirde Basra, Bağdattan daha çok barış ve emniyet vad eden bir yer olarak göze çarpar. Nihayet Bağdâd, geçen on yıl boyunca tehdit edici krizler neticesinde büyük merkez prestijinin biraz sarsıldığını görüyor ve bu durum "şüliğin gelişmesi ve hilâfetin dağılması ile sonuçlanıyor"¹⁸. Bunun aksine Basra'da şüliğin çok az müntesibi olmuş ve aradaki uzak mesafe saray ihtilâllerinin geri tepmelerini yavaşlatmıştı.

Bu nisbî sükunet sayesinde ve Emevilerin hâkimiyeti altında, yarı bağımsız bir kent olarak kalan Basra, yoğun bir fikrî ve sosyal hayattan

13 *Makâlât*, s. 6.

14 L. VECCIA -VEGLIERI, *al-Ash'ari*, (Abû Mûsâ) makalesi, İ.A. (2. bsk), I, ss. 716-717.

15 Krş. SUBKİ, *Tabâkât*, II, 190-191.

16 Basra üzerindeki bilgileri Ch. Pellat'ın iki araştırmasından aldık. Birincisi İslâm Ansiklopedisinin yeni baskısına yazdığı madde (E.I.2 bs., *Basra*, I, 1117-1120, I, Moğol istilâsına kadar Basra); İkincisi *Milieu Basrien* üzerindeki tezi, özellikle I. Bölüm (ss. 1-48).

17 Önce Zenc'ler sonra Karmatiler.

18 LAOUST, *Hanbalites à Bagdâd*, s. 79.

yararlanıyordu. Bu durumda şüphesiz şehri kuran mühim arap merkezi-
nin yanında İranlı, Malezyalı ve Zenc gibi hayli kalabalık değişik, etnik
guruptan milletin yerleşmelerinin rolü büyüktür. Bilhassa Mutezile
ekolü burada, Ebul Huzeyl devrinden el-Cübbâî'ye kadar mühim bir yer
tutuyordu. Uzun zaman da bu bilginlerin otoritesine, uyumlu sünni hasım-
lar tarafından güçlü bir şekilde karşı konulduğuna dair bir işaret de yok-
tur. Eş'arî devrinde Şii, Hârici ve Zındık gibi çeşitli sapıklara karşı
ehlî sünnetin öncülüğünü yapan da yine bu ekoldür.

Eş'arî'nin doktrine ait tavrına gelince Hatîb el-Bağdâdî'nin küçük
notu bize kesin hiçbir şey getirmiyor. Daha başında onu bize Mutezile
olduğu kadar Cehmiye, Râfiziye ve Haricilere karşı da savaşmış gibi tak-
dim ediyor. Notun sonunda sadece Ebu Bekr el-Sırâfî'nin mühim
yerine işaret ediyor.

Bu şahadeti dikkatle tespit etmek gerekir, çünkü Eş'arî'nin 330/
941-42 de ölen bir çağdaşından geliyor¹⁹. Nihayet üçüncü bir detay bize
Eş'arî'nin Bağdad'daki hocalarından birisinin ismini öğretir: Ebû İs-
hak el-Mervazî. Merv menşeli olan bu Şafii fakihî²⁰ 340/951-52 de öldüğü
Mısır'a gitmeden evvel, hemen hemen bütün hayatını Bağdad'da geçir-
miştir²¹. Buna karşılık Eş'arî'nin Basra'daki formasyonu hakkında hiçbir
şey bilmediğimiz gibi, en şaşırtıcı olan husus da, Mutezile bilginleri ile
devamlı teması hakkında hiçbir bilgimizin olmadığıdır. Aynı şekilde,
Mutezileden daha katı bir sünnilige "dönüşü" hakkında da hiçbir bilgi-
miz yoktur. Öyle görünüyor ki, Hatîb e-Bağdâdî Eş'arî ile ancak, haya-
tının sonlarına doğru, Bağdad'a yerleşmesinden sonra ilgileniyor²².

Bu küçük notların yanında, Eş'arî'nin eserlerini ve hayatını tanı-
mak için elimizdeki ikinci mühim kaynak İbn Asâkir'in, hocasının mü-
dafaasına tahsis ettiği kitabıdır²³. Bu kaynağın mâlesef iki sakıncalı ta-
rafı vardır: Bu eser her şeyden önce Eş'arî ekolünün belli başlı üyelerinin

19 SUBKİ, *Tabakât*, II, ss.169-170.

20 Eş'arî'nin fıkhındaki mezhebi üzerinde genellikle İbn Fûrek, Abdülkâhir el-Bağdâdî ve
İbn Asâkir gibilerinin şahadeti üzerine şafiiliğe bağ olduğuna hükmediyoruz. Fakat diğer bir
habere göre Eş'arî Maliki idi ve bir başkasına göre de her ikisine de bağlı idi (SPITTA, *Zur
Geschichte*, 145); Krş. *Tebyîn*, s. 117, 11-14.

21 HATİB, *Târih-i Bağdâd*, VI, 11, no: 3040, İBN HALLİKÂN-, *Vefâyât*, I, ss. 7-8, n.
3, tercüme: I, 7.

22 D. Sourdel'in *Târih-i Bağdâd*'m yazarı hakkında söyledikleri ile karşılaştırmız: "Görev
olarak, belli başlı ulaştırıcılar üzerine biyografik notlar kaleme almayı bilmiş... ve onların ka-
riyerlerinin detaylarına çok az dikkat etmiştir". (*Vizirat Abbaside*, I, 19.)

23 *Kütâb Tebyîn Kâzib el-Müfteri fi Mâ nusiba ile'l-imâm Ebi'l-Hasan el-Eş'arî*, Şam, 1347/
1928-29.

ve kurucusunun müdafaası mahiyetinde olup 550/1155-1156 ya doğru, yani Eş'arî'nin ölümünden 200 seneyi aşkın bir zaman sonra kaleme alınmıştır. Kitapta savunmaya ait kısımları seçip çıkarmak için, işaret ettiği olayları diğer kaynaklarla karşılaştırmak gerekir, fakat bu mümkün değildir. *Tebyîn*'in yazılışını Eş'arî'nin ölümünden ayıran uzun zaman süresine gelince, şayet İbn Asâkîr'in kaynaklarını bilseydik o sürenin kapatılması mümkün olabilirdi. Bu nokta üzerinde, kitabın sahifeleri boyunca oraya buraya dağılan birçok işarete rastlamak mümkündür.

İhtiva ettiği iktibasların çokluğu göz önüne alınca, en önemli kaynak el-Hatîb el-Bağdâdî'nin *Târih-i Bağdâd* adlı eseridir. Yukarıda tahlil edilen nottan ayrı, İbn Asâkîr ondan belli başlı Eş'arîlerin biyografilerini kopye eder²⁴.

Diğer yazılı kaynakları tesbit etmek daha zordur, veyahut onlardan istifade bizce mümkün değildir. Eş'arî'nin eserlerinin listesi için İbn Asâkîr dolaysız bir şehadete dayanıyor: 320 de el-Eş'arî *el-'Amd fi'l-Ruya* isimli bir eser yazmış ve onda bizzat kendisi eserlerinin listesini takdim etmiştir²⁵. Eş'arî'nin iki ayrı eseri de İbn Asâkîr'ce tanınmaktadır. Bunlardan birisi "*Tefsîr el-Kur'an ve'l-redd 'alâ men halafa'l-beyân min ehl el-ifk ve'l-Buhtân*"²⁶ isimli Kur'an tefsiri ki giriş kısmından bahseder. Diğeri de ikinci kısmın sonuna kadar çoğalttığı "*Kitâb el-İbâne*"²⁷sidir.

İbn Asâkîr'in tetkik ettiğini de söylediği yazılı diğer kaynakların listesi aşağıdadır:

o '*Akîde ashâb el-îmân ... el-Şafî ... ve kâfat ehl el-sünnet ve'l-Cemaat*'²⁸ adlı eser, şeyh Ebû Muhammed Abdullah b. Yusuf el-Cüveynî'nindir. İmâm el-Haremeyn'in başası olan bu yazar hakkında İbn Asâkîr bazı biyografik bilgiler verir²⁹. 438 zülkâde/mayıs 1047 de ölmüştür. *Tebyîn*'de (s.115) yer alan iktibas Eş'arî doktrinine aittir.

o *el-Siyâk li-Târih Nisâbûr*, Ebu'l-Hasan 'Abdül Gâfir b.İsmâil el-Fârisî³⁰ tarafından yazılmıştır. el-Fârisî 451 rebiul-evvelde/mayıs 1059 da doğmuş ve Nisâbûr'da 529/1134 de ölmüştür. Bu eser el-Hakîm

24 Krş. *Tebyîn*, ss. 217, 248, 250, 251, 255, 259, 264, 268.

25 *Tebyîn*, ss. 128-134, krş. Mc CARTHY, *Theology*, ss.211-226, tüm pasajın ingilizce tercümesini de verir.

26 *Tebyîn*, s. 136; Mc CARTHY, *Theology*, s. 223, n. 461.

27 *Tebyîn*, ss. 152-163; Haydarâbad baskısında 1-10 sahifelerine tekabül eder.

28 *Tebyîn*, s. 155, 1-3.

29 A.g.e., ss. 257-258.

30 GAL., I, 364; S., I, 197.

el-Nisâbü'rî'nin (öl.404/914) *Târih Nisâbü'r* kitabının 510/1117 senesine kadarki devam ettiricisi gibidir. İbn Asâkir, Nisâbü'r'un belli başlı Eş'arî'lerini ilgilendiren mâlumatları ondan almıştır³¹.

o İbn Asâkir'in *Kitâb Târih el-Sûfiye* adı altında zikrettiği³², Ebû Abdurrahman b.el-Hüseyn el-Sülemî (330-412/941-1021)³³'nin bir kitabı ki belki aynı yazarın *K.Tabakât el-Sûfiyîn* adlı eseridir.

o Ebu'l-Kâsım Hamzâ b.Yûsuf el-Sahmî (öl.427/1036) nin *Târih-i Cürçân*'ı. İbn Asâkir bu eseri Cürcean Eş'arilerinin biyografileri için kullanmıştır³⁴.

Şüphesiz bu liste tam değildir, fakat İbn Asâkir tarafından belgelenmede gösterilen gayret hakkında bir fikir sahibi olmamıza imkân verir. İbn Asâkir, hem belli başlı Eş'arî'lerin yerlerini tesbit ve hem de Eş'arî'den veya onun doktrininden bahsetmek için, ihtisas sahipleri nezdinde bilgi toplama endişesi ile doludur.

Fakat kitabının Eş'arî ile ilgili kısmında İbn Asâkir'in kullandığı kaynaklar genellikle sözlü kaynaklardır. Hadîsler gibi toplanan haberler onları nakledenlerin isim zincirinin önüne geçmektedir. Böylece teorik bir kontrol imkânı mevcuttur. Malesef bu isnatların büyük bir kısmı, bizce başka şekilde tanınmayan isimler ihtiva etmektedirler. Bunun sebebi bazen bizzat İbn Asâkir'in açıklamalarının olmayışıdır. Meselâ işte el-Eş'arî'nin mezhep değiştirmesi ile ilgili verdiği isnatlardan biri³⁵:

o Ebu Ömer Osman b.Ebu Bekir ... el-Safâkusî el-Mağribî ... Şam'a geldi ve orada aralarında Ebu Muhammed Abdülaziz b.Ahmed el-Kittânî'nin de bulunduğu hocalarımızın hocalarına ders okuttu... Şöyle dedi: İmâm Ebu Abdullah el-Hüseyn İbn Muhammed'in imamlarımızdan birinin, Eş'arî'nin... mezhep değiştirmesinin başlangıcını anlattığımı duyduğunu işittim.

Bu isnatta birçok tanınmayan kişi vardır. İbn Asâkir'in hocaları kimlerdir? Hocalarının hocaları kimlerdir? Nihayet Eş'arî'nin mezhep değiştirmesine dair bilgilerimizi borçlu olduğumuz bu imamlar kimlerdir? Kesin bir şekilde verilmiş olan üç isimden sadece birincisi İbn Ferhûn'un *Dibâc*'ı tarafından tanınmıştır Bu Ebu Ömer 440/1048-49³⁶ de ölmüş

31 Krş. *Tebyîn*, bilhassa ss. 190, 226, 254.

32 *Tebyîn*, s. 179, 3 (ve belki s. 109).

33 GAL., I, 200, 201.

34 *Tebyîn*, s. 193 ve 231, 12 vd.

35 *Tebyîn*, s. 40, 10-14.

36 *Dibâc*, s. 189.

olmalıdır. Bu demektir ki Eş'arî'nin ölümünden 100 sene sonra ölmüştür. Buna benzer güçlükler gösteren başka misâller de verilebilir. Şu cümle ile biten Eş'arî'nin mezhep değiştirmesine dair bir isnad da bu cümledendir: "Kelâmcı Ahmed b.Hüseyin şöyle dedi: arkadaşlarımızdan bir kısmının şöyle dediğini duydum..."³⁷ Kimdir bu arkadaşlar? Zâten en azından iki yerde de gösterdiği gibi İbn Asâkir'in kendisi de bu güçlüğün farkındadır Birincisinde isnâd, Eş'arî'nin mezhep değiştirmesi esnasında irad ettiği vaizi duymuş olduğu sanılan bir Ebu Abdullah el-Hemrânî'nin ismi ile bitmektedir. Fakat onun şehadetine temas ettikten sonra İbn Asâkir şunu ilâve eder: "el-Hemrânî bilinmeyen bir kişidir"³⁸. Bir diğeri *Târih-i Bağdâd*'da Eş'arî üzerindeki bir notun son cümlesi ile ilgilidir. İbn Asâkir el-Hatîb tarafından verilen isnadı yansıtıyor ve bu garantili isnat zincirine güvenebilmekten dolayı çok şaşırması bir halde onun değerine işaret ediyor: "Bu ifadenin isnadı güneş gibi parlıyor, onu nakledenlerin samimiyeti ruha ve onu ifade edene hiçbir şüphe yüklemiyor. Ebu Bekir büyük bir imamdır ve ilim erbabı arasında çok değerli bir itibara sahiptir"³⁹. Bu, bizim için bile *Tebyîn*'in hemen hemen bütün kefillerini tanıdığımız, az rastlanan isnatlarından birisidir: Muhammed b.Ali el-Sûrî, el-Hatîb'in küçük bir notu sayesinde belirlenebilir⁴⁰. 29 cumada II/28 kasım 1049 da ölmüş ve hadiste Abdül-ganî'nin talebesi olmuş olmalıdır. Bu Abdül Ganî b.Saîd'i de İbn Hallikân'ın bir notu ile tanıyoruz⁴¹. Fustat'ta 7 sefer 409/25 haziran 1018 de ölmüş, fakat Mısır'a yerleşmeden evvel Doğuda bir süre kalmış olmalı ve 350 ye doğru Eş'arî'nin çağdaşlarının talebelerine rastlamış olmalıdır. Bu isnatta zikri geçen son isim olan Ebu Bekir b.el-Sırafî'ye gelince o da tanınmış bir kişidir. Hatta Subkî⁴² vasıtası ile, onunla Eş'arî arasında kelâmî münakaşaların cereyan ettiğini de biliyoruz.

Bu birkaç misal tarihî tenkidin karşılaştığı güçlükleri bize gösteriyor. Bu, yazarın bizzat kendisinden veyahut en azından kaynaklarının zengin olmamasından ileri geliyor. Birçok isnat hakkında şunu ilâve etmek lâzım ki bu isnatlar, Eş'arî'nin çağdaşlarına kadar makul bir şekilde çıkmaya müsaade etmezler. Temel olarak yukarıda tahlil edilen isnat alınacak olursa, altı şahsiyeti kapsadığı görülür. Normal olarak bu

37 *Tebyîn*, s. 38, 16 vd.

38 A.g.e., s. 40, 10.

39 *Tebyîn*, s. 94, 10-11: "ilim erbabı" (ehl el-ilm); burada daha ziyade Kur'ân ve hadis ilimleri kastediliyor. Krş. LAOUST, *İbn Batta*, s. 7, n. 1.

40 *Târih-i Bağdâd*, III, 103, n. 1099.

41 *Vefayât el-A'yân*, II, 390-391, n. 374; terc. II, 169.

42 *Tabakât*, II, 169.

altı kişi 520 ile (bu İbn Asâkir'in 21 yaşında olduğu tarihtir⁴³), Eş'arî'nin hayatının son yılları (320-324) arasındaki 200 yıllık bir dönemi doldurmak için kâfidir. İbn Asâkir tarafından *Tebyîn*'in sonunda verilen⁴⁴ belli-başlı Eş'arî tabakalarının listesi gözden geçirildiğinde en iyi durumlarda -şahısların 70 yaşından fazla yaşadıkları göz önünde bulundurulursa- isnatların ancak 5 isim ihtiva ettikleri müşahade edilir. İmdi İbn Asâkir'in isnatları ancak 4 isim ihtiva ederler ki bu da tabiatı ile kâfi değildir.

Birinci misal Eş'arî'nin mezhep değiştirmesine dair olan isnatlardan birisidir⁴⁵. Burada kapatılması gereken zaman daha çoktur, zira bu mezhep değiştirmeye şahit olduğunu söyleyen şahıs 300 yılı dolaylarında yaşamıştır. Bununla beraber isnatta sadece 4 isim yer alır ve hikâyeyi büyük babasının naklettiğini duyduğunu söyleyen birinci şahıs, bizi bu naklin gerçeğe uygunluğu hususunda tatmin etmekten uzaktır. Başka bir anlatım Eş'arî ile Cübbât arasındaki münasebetin varlığına işaret eder⁴⁶. Burada da isnat 4 isim ihtiva eder ve bunların ilk üçü bir evvelki isnatta bulunan şahıslarla aynıdır. Sonuncusu ismi Ahvaz Eş'arîlerinden birisi olup hakkında hiçbir şey bilmiyoruz.

Buna karşılık isnatların 5 veya 6 isim ihtiva etmeleri halinde bile ismi geçen her şahsiyet hakkında bilgi edinmek çoğu kez imkânsızdır. Eş'arî'nin mezhep değiştirmesine⁴⁷ dair anlatılanlara bakacak olursak, bu hikâyelerin naklinde şهادette bulunan şahitlerin aşağıdaki şahsiyetlerden oluştuğunu görürüz:

- o Ahmed b.el-Hüseyin el-Mütekellim,
- o Ebu Abdullah el-Hamrânî,
- o Ebu Abdullah el-Hüseyin b.Muhammed,
- o Ebu Abdullah el-Hüseyin b.Abdullah b.Hatim el-Ezdi.

İlk iki isim, onların kullanılabilmesi için çok eksiktir. Üçüncüsü her ne kadar daha tamam ise de kesin bilgilere ulaşmak için yeterli değildir. Buna karşılık sonuncu isim daha iyi tanınmaktadır. Bâkullânî'nin dolaysız bir öğrencisi olup önce Şam'a, aşırı Hanbelilerle (*Haşviye*) mücadele etmek için gönderilmiş, orada büyük camide bir müddet hocalık

43 YÂKUT'a göre, *İrşâd*, V, 139-146, İbn Asâkir 495/1105 muharremde doğmuştur.

44 Ss. 177-330. Bu liste sadece isim ve tarihlerle Mc Carthy tarafından verilmiştir. *Theology*, ss. 177-182.

45 *Tebyîn*, s. 40, 4-9.

46 A.g.e., ss. 90, 18-91, 3.

47 A.g.e., ss. 38-43.

yapmıştır⁴⁸. Ondan sonra Kuzey Afrikaya gitmiş özellikle Kayrevan'da⁴⁹ Eş'arî'liği öğretmeye devam etmiştir. 450/1058 e kadar yaşamış olması gerekir. Bâkılânî'nin bir öğrencisi yalnız kendisine, onun hocalarından birisi olan Ebu'l-Hasan el-Bâhili⁵⁰'nin, hocası Eş'arî'nin mezhep değiştirmesini naklettiklerini duydu.

Bütün bu sebeplerden dolayı İbn Asâkir tarafından *Tebyîn*'inde verilen bilgilerin etkili bir şekilde kontrol edilmesi bizim için zor hatta imkânsızdır. Bununla beraber ona güvenmemiz için bazı sebeplerimiz vardır; yoksa bize her söylediğine gözü kapalı inanmak durumunda kalırız. İbn Asâkir'in dürüstlüğü, mesaisini mümkün olan en fazla bilgiyi toplamak için kullanmasındadır. Şam menşei olan İbn Asâkir, önce tabii olarak Eş'arî ve talebeleri hakkında bilinebilecek her şeyi, doğduğu şehirdeki bilgilerden topladı. Fakat biyografaları vasıtası ile ve *Tebyîn*'inin topoğrafik işaretleri ile aynı zamanda büyük bir seyyah olduğu da biliniyor. Şam, İbn Asâkir'in hayatı boyunca Burid'lerin, ondan sonra da 549/1154 den itibaren Nur ed-Dîn'in hakimiyeti altındadır. Bu şehrin Fatimî ve Frenklere karşı "sünniliğin merkezi"⁵¹ ve büyük başkent olduğu devirdir. Bu dînî ve politik şartlar İbn Asâkir'in İslâm dünyasının doğu bölgelerine doru yolculuğunu büyük ölçüde kolaylaştırmış ve aynı zamanda Şam'ın batılılara cazip gelen fikrî sahadaki şöhreti, ona Kuzey Afrika Eş'arî'leri ile temas imkânı sağlamıştır. Bizzat kendisinin bize söylediğine göre, Bağdad'a gitti ve Nizamiye'de 5 yıl müddetle ders takip etti. Sonra Horasan'a uzun bir yolculukta bulundu. Bize naklettiğine göre, Ebu Abdullah el-Faravî'nin hadis derslerinden istifade ettiği için, Nisabur'da bir yıl boyunca (529/1134-35) tutuklu kalmıştır. Daha sonra Herat'a ulaştığı zaman bu hocanın öldüğünü öğrendi⁵². O, Bistam'da, Irak ve İran'ın birçok şehrinde de takip edilebilir. Nihayet Şam'a döndü ve 542/1147-48⁵³ den sonra kitabını yazdı.

İbn Nedîm ve el-Hatîb el-Bağdâdî'dekileri tamamlamak için İbn Asâkir'in bize bildirdiği bilgiler nelerdir? Eş'arî doktrininin ehemmiyeti ve onu eğitmenin usulüne dair verdiği malumatlar dışında, İbn Asâkir'

48 *Tebyîn*, ss. 216, 18-217,3.

49 A.g.e., ss. 120, 16-121, 13. Ayrıca krş. IDRIS, *Diffusion de l'Aş'arisme*, ss. 130-131. *Tebyîn*'in iki pasajında "nisba" el-Azrî'dir el-Azdi değil, fakat İdris ikisini de tanıyor.

50 İbn Asâkir tarafından onun hakkında birkaç biyografik detaya yer verilmiş, (*Tebyîn*, s. 178) fakat hiçbir tarih belirtilmemiştir.

51 N. ELISSEEFF, *Dımashk*, maddesi, E.I., (2), II, s. 291.

52 *Tebyîn*, s. 325; ayrıca krş. İBN HALLİKÂN, *Vefâyât*, II, 471-473, n. 414; terc., II, 252-255; ve *Tebyîn*'in el-Kudsî tarafından yazılan girişi.

53 *Tebyîn*'de zikri geçen son tarih (s. 330).

in getirdiği esas şey, “mezhep değiştirme” olayının içinde mevcuttur. Malesef yukarıda gördüğümüz gibi, onun kaynaklarını tanımak bizim için imkânsızdır. Bu bilgileri nakledenleri tanımak pek mümkün görünmüyor. Bununla beraber işte bu metinlerin esasları:

o Birinci hikâyeye göre, (Eş'arî) Mutezile kelâmında yetişmiş bir eleman olarak, hocalarına sorular sormaya başlar. Onlardan hiçbir cevap alamaması onu meşgul etmeye başlamıştır. Bir gece, kelâmî bir problemi çözmek hususunda kendisine yardımcı olması için Allah'a dua etmeye koyulur. Duasına cevap olarak rüyasında kendisine şunları söyleyen Hz. Peygamber'i görür: “Sünnetime sarılman lâzım” ('aleyke bisünneti: (عليك بسنتي)). Eş'arî kelâmî problemleri Kur'an ve Sünnetle karıştırır. Bundan amacı bunlara uygun olanları alıkoymak, diğerlerini ise reddetmektir⁵⁴.

o İkinci hikâye daha gelişmiş olup, Eş'arî gelenekçiliği konusundaki bir şüpheye ait açıklamanın içinde gizlidir: Libya'nın Tripoli şehrinde bir adam, Eş'arî'nin önceleri Mutezili olduğunu ve sonra bu mezhebi terkettiğini söylediğini, bununla beraber eski hocalarının mezheplerindeki birçok hususu tenkit etmeden bıraktığını duydu. Hikâye gerçek anlamı ile başlıyor. Bize bildirdiğine göre 40 yaşlarına doğru Eş'arî Mutezile'den ayrıldı ve yalnızlık içinde geçen 15 günlük bir dinlenme dönemine çekildi. Sonra tekrar camiye dönerek halkın huzurunda, önceden inandığı her şeyden vaz geçtiğini açıkça söyledi ve yeni inançlarını, isimlerinin bize verildiği iki kitap şeklinde takdim etti: *el-Luma'* ve *Keşf el-Esrâr ve Hatâ el-Astâr*. İsim ve adetleri belirtilmeyen diğerlerini saymaksızın bu iki kitap zikrediliyor. Fıkıh ve hadis ehli bu kitapları aldılar ve kendi öz fikirlerine uygun buldular. Bu hikâyeden hareketle başlangıçta belirtilen Eş'arî gelenekçiliği üzerindeki şüpheye cevap vermek mümkün olur: Çünkü, bu tür hataların ona atfedildiği, Mutezilenin ilân edilmiş düşmanı oldu⁵⁵.

o Üçüncü hikâye İbn Asâkir'e göre olaya iştirak etmiş bir şahit tarafından nakledilmiştir: Bir cuma günü Basra'da Eş'arî kürsüye çıkmış ve o ana kadar müslüman olmadığını fakat o anda Mutezile inançlarını reddederek müslüman olduğunu beyan etmiştir⁵⁶.

o Dördüncü hikâye daha iyi hazırlanmış olup, bu mezhep değiştirmeyi bir anlık bir iş gibi değil, tadrîcî şekilde meydana gelen bir gelişme-

54 *Tebyîn*, s. 38, 17-9, 5.

55 *Tebyîn*, s. 9, 10-40,4.

56 *Tebyîn*, s. 40,4-10.

nin meyvesi olarak takdim eder. Eş'arı Hz.Peygamber'i iki defa rüyasında gördükten sonra, Kur'an ve hadîse bağlanmak için kelâmı terketmeye karar verir. Üçüncü bir rüyada Peygamber ona kelâmı bırakmamasını fakat sünnetin görüşlerini müdafaa etmesini öğütler. Burada Eş'arı son bir itirazda bulunur: "30 sene boyunca problemleri üzerinde düşündüğüm ve delillerinin değerini anladığım bir doktrini bir rüya ile nasıl terkedeceğim?" Sonra itaat etmeye karar verir⁵⁷.

o Beşinci hikâyede de Hz.Peygamber'in 3 rüyası bulunur. Son ikisi geçen hikâyeye göre fazla bir değişiklik olmaksızın nakledilmiş, fakat ilk rüyanın hikâyesi daha geliştirilmiştir. Eş'arı'den Sünnet doktrini müdafaa etmeyi isteyen Peygamberin genel bir cümlesi yerine, Allah'ı görme kesin noktası üzerine bir diyalog kuruluyor. Peygamber Eş'arı'yi Allah'ı görme gerçeği lehinde akli delilleri aramaya teşvik etmiştir. Eş'arı uyandığında bu nokta üzerinde araştırmalar yapar ve hadîsin gerçekliğine kanaat getirir. Bu noktadan itibaren Mutezile mevzilerine şüphe ile bakmaya başlayacaktır⁵⁸.

Aralarındaki tenakuz yüzünden bu hikâyelere tam bir güven duymak hayli güçtür⁵⁹. Beş hikâyeden sadece üçü Hz.Peygamber'i görmekten bahsetmekte olup bu görüşler, pek büyük farklılıklarla aktarılmışlardır. Sadece şu söylenebilir ki Eş'arı 40 yaşlarında iken, belki hayli uzun süren bir şuur bunalımı sonunda; tefsir, hadîs, fıkıh gibi islâmın geleneksel ilimleri üzerinde çalışan bilginler gurubuna sıkı bir şekilde bağlanmak için, Mutezile ekolünü terkeder.

Bu genel görünüm altında tespit edilen Eş'arı'nın mezhep değiştirme olayı *Makâlât*'ın bazı metinleri tarafından da teyit edilebilir. Bu kitabın birçok bölümlerinde Muhammed b.Abdülvahhâb el-Cübbâi'nin şu veya bu Mutezile doktrini hakkında aşağıdaki gibi cümleleri bulunur: "Ve bu, el-Cübbâi onu bizzat bana söyledi"⁶⁰ veya "onunla benim aramda cereyan eden bir münakaşa esnasında"⁶¹. O halde bizzat el-Eş'

57 A.g.e., s. 40, 10-41, 20.

58 *Tebyîn*, s. 42, 1-43, 12. Mc Carthy bu doktrin değiştirme hikâyeleri sonunda, Eş'arı ve atalarının saygınlığının bir hülâsası olan altıncı bir hikâyeye veriyor. Fakat bizim görüşümüze göre orada söz konusu olan Eş'arı'nın mezhep değiştirmesi değil, fakat bu değişiklikten sonra geçen zamandır. Hikâyeye neticede şu telmihle bitiyor: "İşte bundan sonradır ki tevbesini yaptı ve eski inançlarını terketti". (*Tebyîn*, s. 91, 13).

59 Bununla beraber WATT'ın dedikleri ile karşılaştırmız: *Philosophy and Theology*, s. 84: "Ufak tefek ayrılıkların yanı sıra onların otantik olmadıklarını gösteren hiçbir sebep yoktur".

60 *Makâlât*, s. 168.

61 A.g.e., s. 419.

arı'nın şahadetine göre, Ebu Yakup el-Şahhâm⁶² dan sonra Basra ekolünün şeyhi olan tanınmış bir Mutezili onun kelâmında hocası oldu.

Öte yandan yine *Makâlât*'ta "hadîs ve sünnet ehlinin mezheplerinin bütünü"⁶³ başlığını taşıyan bir akîde mevcuttur ki Hanbelî tipi akîdelere tamamen uygun olup, Eş'arî ondan şu neticeye varır:

"Zikrettiğimiz bütün doktrinlere giriyor ve onları bizim yapıyoruz"⁶⁴. Bu metinlerden, Eş'arî'nin Mutezili bir imamın derslerini takip ettikten sonra, bu devirde bilhassa Hanbelîler tarafından temsil edilen, hadîs ehlinin mezhebine intisap ettiği neticesine varılabilir.

Fakat bu metinler bize açıkça Eş'arî'nin kelâmî düşüncelerinde bir değişikliğin olup olmadığı hakkında bir fikir vermiyor. Zira kelâmcıların, Mutezili hocasının görüşlerine intisabının derecesi hakkında kesin bir sonuca varılamaz. İki ayrı metin bu noktayı açıklığa kavuşturmaya yardım eder. Birincisi kitabın birinci bölümünde Mutezileye ait kısmın başında, ikincisi de ikinci bölümde, ilâhî sıfatlar ve isimlere ait kısmın başında yer alır. Her iki durumda da söz konusu olan Mutezile düşüncesinin bir tür özetidir, fakat anlatım tamamen farklıdır. Birinci metin, sadece olumlu yönü altında takdim edilen bir doktrin objektif bir sunuluşudur. Buna karşılık ikincisi, ilâhî sıfatlara reddiye gibi belirli bir nokta üzerinde şiddetli bir hücumdan ibarettir. Bu iki bölümden aktarılacak birkaç satır bu ayırımı ortaya koyacak niteliktedir:

"Mutezile, Allah'ın bir olduğu, mukayese kabul etmediği, işittiği, gördüğü hususlarında müttelik oldukları gibi, O'nun bedeni, cismi, şekli, eti, kanı olmadığı gibi ne cevher ne de araz olduğu hususunda da görüş birliğindedirler . . . O, ne birleşmeyi ve ne de ayrılığı kabul etmediği gibi, ne hareket ne de sükûn halindedir . . . O'nun sağ, solu, önü, arkası, üstü, altı olmadığı gibi yer ve zamanda da belirlenemez . . . Duyular onu hissedemez, insanlar mukayese edilemediği gibi, hiçbir şekil ve surette yaratıklara benzemez . . . O, daima âlim, kâdir ve diridir . . . Gözler onu göremez, bakışlar onu ihata edemediği gibi zihinler de O'nu kavrayamaz"⁶⁵.

"Hamd, hatalarında gerçeği görmeyen ve tereddüt içinde olan, âlemlerin Rabbinin sıfatlarını yalanlayan bu şaşkınlara körlüklerini ve

62 Mısır baskısı *Fihrist*'in ekine göre 325/849-50 de doğup 303/915-16 da ölmüş olması gerekir, s. 6.

63 *Makâlât*, s. 290.

64 *Makâlât*, s. 297.

65 A.g.e., ss. 155-156.

hatalarını gösteren Allah'a mahsustur. Bütün hamd ve övgülerin me-
darı ve mukaddes isimlere sahip Allah'ı tenzih ederek deriz ki; onlar
şöyle dediler: Allah'ın sıfatları yoktur. Aynı zamanda onun ilmi, kudreti,
bakması, duyması, görmesi, ululuğu, azameti, büyüklüğü ve yüceliği
de yoktur dediler ve Allah'ın bizzat kendisini tavsif ettiği diğer sıfat-
ları için de aynı şeyleri söylediler⁶⁶.

Mutezileye göre her ikisinde de Allah mefhumunun açıklandığı bu
iki metin arasındaki üslup farklılığı, birinci ile ikincinin yazılışı arasında
geçen zaman zarfında, Eş'arî'de ihtida olayının vuku bulduğu kabul edi-
lecek olursa ancak izah edilebilir. Böylece bu mezhep değiştirme olayı
üzerinde büyük tarihi değeri olan bir tasdiğe sahip olunmuş olur⁶⁷. Böyle
bir delil Eş'arî'nin ölümünden sadece 50 küsur yıl sonra, İbn Nedîm
tarafından işaret edilen aynı olaya ilâve edilince, bizim görüşümüze
göre akılcı bir şüpheye mahal bırakmaz⁶⁸.

Bu mezhep değiştirme olayının hangi tarihte vuku bulduğu ve se-
beplerinin neler olduğunu belirtmek mümkün müdür? Eş'arî'nin mezhep
değiştirmesinin tarihi hakkında bize ulaşan son şahadet Ebû Bekir b.
Fûrek'indir⁶⁹. 406/1015-1016 yılında ölen İbn Fûrek Eş'arîlerin ikinci
nesline ait bir kişi olup, Bâkılânî ile beraber kendisi bizzat Eş'arî'nin
dolaysız talebesi olan Ebu'l-Hasan el-Bâhili'nin öğrencisi olmuştur⁷⁰.
Onun şahadeti İbn Asâkir tarafından da nakledilmiştir: "Allah şeyh
Ebu'l-Hasan'a, bağlı olduğu Mutezili bid'atleri terketmesi için yardımını
eserigememiş ve ona Ehl-i Sünnet ve'l-Cemaat müntesiplerinin şanlı
doktrinlerinin müdafaasına doğru yol göstermiştir. 300/912-13 tari-
hinden itibaren şöhrete erişti ve kitapları her tarafa yayıldı⁷¹." İbn Asâ-
kir bu şahadeti şu şekilde yorumluyor: "300 onun mezhep değiştirmesinin
tarihidir, Cübbâi'nin hayatta olduğu süre içinde vuku bulmuştur, zira
onunla bu mezhep değiştirme olayından sonra münakaşaları oldu⁷²".

66 *Makâlât*, s. 483.

67 Bu metinlerin manalarının daha detaylı incelenişi ve ortaya koydukları değişik görüş
açıları için ayrıca bilgi verilecektir.

68 Bunun içindir ki Schaht tarafından ortaya atılan hükmü benimsemeyiyoruz. (*New
Sources*, ss. 34-35): Mucizevi ayrıntıları zikretmek bir yana, itiraf etmeliyim ki ben (mezhep
değiştirme) gerçeği hakkında şüphe sahibiyim". Verdiği deliller bize gerçekte pek uyuşmadığı
intibamı veriyor: "Olay yalnızca daha sonraki biyografilerde, yani onların meşgul oldukları
olaydan yüzyıllarca sonra ortaya çıkan biyografilerde bulunacaktır. Tercihan baş vurulması
gerekten Eş'arî'nin eserleri böyle bir dönüşle ilgili herhangi bir ip ucu ortaya koymuyor".

69 Biyografi için krş. *Tebyîn*, ss. 232-233.

70 A.g.e., s. 178.

71 A.g.e., s. 127, 18.

72 A.g.e., s. 56, 8-10.

Bu tarih bildiğimiz diğer bilgilerle de uyuşur görünüyor. Şayet *Makâlât*'ın ilk bölümünün Eş'arî'nin mezhep değiştirmesinden evvel yazıldığı kabul edilecek olursa, -bilindiği gibi bu bölüm 291/903-4 den sonra kaleme alınmıştır- mezhep değiştirme olayı zorunlu olarak bu tarihten sonra olacaktır. Başka bir açıdan, İbn Fûrek'in bize bildirdiğine dayanarak, Eş'arî'nin eserlerinin listesine bir göz atılacak olursa; en azından 17 sinin Mutezileye karşı olduğu müşahade edilir ki bu, mezhep değiştirme ile 320/932 tarihi arasında hayli uzun bir dönemin bulunduğu gösterir. O halde bu mezhep değiştirmenin tarihi 310 hatta 305 den daha İleriye atılamaz. İbn Fûrek tarafından verilen tarih hayli yaklaşık bir tarih olmaktadır.

Bu mezhep değiştirme olayının sebeplerine gelince, bunları ortaya çıkarmak hayli güçtür. Yukarıda incelediğimiz hikâyelerin bazıları, Eş'arî'nin tavrındaki değişikliğin asıl sebebi olarak, Hz.Peygamber'i rüyasında görmesini gösterirler. Fakat 5 hikâye üzerinden 3 ü bu hadisle mutabakat halinde değildir ve onu hesaba katmamak mümkündür. Bu rüyalar şayet vuku bulmuşsa ancak seyrin sonunda ortaya çıkmıştır. Buna karşılık ilk 3 hikâyenin naklettiklerine inanmak gerekir mi? Bize Eş'arî'yi sanki Mutezilenin birçok problemlere verdiği cevaplardan memnun değilmiş gibi takdim ediyorlar. Her şeyden evvel Mutezile doktrinleri, Eş'arî için hocası el-Cübbâî'nin görüşleridir. Onların herbirinin görüşlerinden bildiklerimizi tetkik ederek bu nokta üzerinde kesin bir fikir sahibi olmamız teorik olarak mümkün olacaktır.

Bu dîni ve fikri sebeplerin dışında dış tesirlerin oyununu ortaya koymak mümkün müdür? Macdonald'ın düşüncesine göre, Eş'arî'nin Hanbeli etkisinin hakim olduğu bir ortam olan Bağdad'a yerleşmiş olması, onda henüz tereddüt içinde olan mutezile karşıtı fikirleri kuvvetlendirmiş olsa gerekir⁷³. M.Watt, hocasının oğlu olan Ebû Hâşim el-Cübbâî'nin isminin *Makâlât*'ta asla zikredilmemiş olmasından, Ebû Ali'nin iki talebesi arasındaki kıskançlıktan hareketle, Eş'arî'nin Mutezile doktrinini terketmiş olabileceği neticesine varıyor⁷⁴. Eş'arî'nin yaşadığı devrin çarpıcı bazı yönleri gözden geçirildiğinde, orada ondaki tavır değişikliğinin makul sebeplerini bulmak da imkânsız değildir. Taberî'ye

73 Mac DONALD, *Development of Muslim Theology, Jurisprudence and constitutional theory*, Londra, 1903, ss. 190-191.

74 *Philosophy and Theology*, s. 82. Bununla beraber delil açık değildir, zira İbn Fûrek tarafından tertib edilen Eş'arî'nin eserlerinde şu ifadeleri bulunur: "İbn Ebî Sâlih et-Taberî'nin isteği üzerine yazılan Ebû Hâşim'in sorularına cevap kitabı" (İBN ASÂKİR, *Tebyin*, s. 136,2; Mc. Carthy, *Theology*, s. 228, n. 92).

göre⁷⁵ 278/891-92 den, Massignon'a göre ise de⁷⁶ 264/877-78 den itibaren, Karmatîlerin duhul hareketi organize olmaya başlıyor ve 287/900 den itibaren onlarla halifenin kuvvetleri arasında gerçek bir yıpratma savaşına şahit oluyoruz. Çoğu kez etkili bir propaganda yaptıkları ve bir doktrin sahibi oldukları için ayaklanan bu grublar, büyük karışıklıklara sebebiyet veriyor, haccı imkânsız hale getiriyor, herkese saldırıyor ve haklarından gelinmez bir şekilde kaldıkları için, müslümanların onlara karşı olan kini gittikçe şiddetleniyordu. Doktrinleri gizli kalıyordu. Öyle ki gelenekçi olmayanlar sık sık onların doktrinlerine girmekle suçlandılar. Böyle olduğu içindir ki Hallâc az çok onlara karşı sempati duymakla itham edildi⁷⁷. İmdi Massignon'a göre Cübbât, şii Ebû Sehl b. Nevbaht'ın dostu idi ve ikisi de Ahvaz'da Hallâc'ın halka yaptığı vaizleri beraberce takip etmişlerdi⁷⁸. Davasının 298/910 dan 309/922 ye kadar sürdüğü Hallac'a karşı yapılan genel kınamanın, Eş'arî'nin Mutezili hocasına da ulaşmış olması ve bu olayın onun kararı üzerinde etkili olmuş olabileceğini düşünmek uzak bir ihtimal olmayacaktır.

İbn Asâkir *Tebyîn*'inde⁷⁹ Eş'arî'nin mezhep değiştirmesi ile ilgili olarak bazı başka görüşler de nakletmektedir. Onları el-Ahvâzî'nin⁸⁰ bir kitabında okudu ki o da bunları Ebû Abdullah el-Hemrânî'den almıştı. İşte o kısmın tercümesi: "Eş'arî'nin mezhep değiştirmesinin sebepleri hakkında ihtilâf olunmuştur. Onun taraftarları gerçeğin ona açıkça göründüğünü ve bu sebepten dolayı (Mutezile ekolünü) terkettiği görüşündedirler. Diğerleri şöyle dediler: "Onun yakınlarından bir erkek veya kadın öldü ve hâkimin onu mirastan mahrum bırakması korkusu ile mezhep değiştirdi". Diğer bir kısım da şöyle dediler: "Mutezile doktrininden ayrıldı, çünkü halk nazarında arzuladığı yüksek mevkiyi elde edememişti⁸¹."

İbn Asâkir bunlara sadece iftira gözü ile bakanlara şiddetle karşı koyar ve bu açıklamalara hiçbir değer vermez. Bizim için de aynı şeyi yapmak mümkün müdür? el-Hatîb el-Bağdâdî ve ondan sonraki birçok biyografların naklettikleri gibi, şayet Eş'arî, atası Bilâl'in bir vakfi sayesinde müreffeh bir şekilde yaşıyor idiyse, onun doktrin değiştirme-

75 *Târîh*, III, s. 2124.

76 *Karmates* makalesi, E.I. (İsl. Ansk.), II, 813.

77 İBN KESİR, *Bidâye*, XI, s. 121.

78 MASSIGNON, *La Passion d'al-Husayn İbn Mansour al-Hallâj*, Paris, 1922, s. 155.

79 *Tebyîn*, ss. 381, 12-383, 5.

80 el-Hasan Ebû Ali; krs. GAL, I, 407; S. I, 720; İbn Asâkir, (*Tebyîn*, s. 416) bize onun 4 zülhicce 446/6 mart 1055'de öldüğüne dair güvence veriyor.

81 *Tebyîn*, s. 381, 12-15.

sinin maddi bazı menfaatlerden dolayı ileri geldiğini savunmayı anlamak hiç de kolay olmaz. O halde, hangisinin akla daha yakın olduğunu anlamak için bu iki olayın naklediliş biçimlerini karşılaştırmak gerekir. el-Hatib el-Bağdâdî ve el-Ahvâzî aşağı yukarı muasırdırlar ve olaylardan bir asır sonra yaşamışlardır. Fakat el-Ahvâzî'nin naklinde bir kefil zikredildiği halde - İbn Asâkir derin bilgisine rağmen hiçbir şey bilmiyor- el-Hatib bir isnâd veriyor ki makul bir şekilde Eş'arî devrine kadar, daha doğrusu Bundar b.el-Hüseyn⁸² adlı Eş'arî'nin bir yakınına kadar iniyor. O halde öyle görünüyor ki el-Ahvâzî'nin naklettiğinin birinci kısmını nazarı dikkate almamak mümkündür. Şahsi tutku suçlamasına gelince, onun doğruluğu hakkında münakaşa etmek mümkün değildir. Bunu yanılmadan yapabilmek için, Eş'arî devrinde Basra halkının dîni görüşlerinin neler olduğunun açıklıkla bilinmesi gerekirdi. Bu durumda onların gözünde Mutezilenin büyük bir prestijden yararlandığı veya aksine onların ekolünü terketmenin şöhrete yeniden dönüşü sağladığı hakkında karar verilebilir. Basra halkı ve şehri üzerinde Ch. Pellat tarafından yapılan titiz araştırmaya göre⁸³, sadece eğilim ve görüşlerde büyük bir çeşitlilik müşahade edilebilir. Şurası bir gerçektir ki Mutezile, III /IX. asrın başında Basra'ra, bilhassa Câhiz gibi seçkin birinia katılması ile, büyük bir prestije sahipti. Sünnî aydınların bütünlük içinde bu ekole yatkın olmaları gerekiyordu. Fakat Ch.Pellat'ın işaretine göre Câhiz, "hayatının sonunda, onların gerileyişinin keskin görüşlü bir şahidi" olacaktır⁸⁴.

Her ne kadar Eş'arî'nin mezhep değiştirmesinin sebeplerini tespit etmek zor ise de, bu değişiklik bizatihi gerçekleşmiştir. Hayatının geri kalan kısmı için İbn Asâkir tarafından verilen bilgiler çok azdır. Mezhep değiştirmesinden ve hatta 303 /915-16 da ölen hocası el-Cübbâî'nin ölümünden sonra da, Basra'da yerleşmiş olsa gerektir. Sonra Bağdad'a gidip yerleşti. Hangi sebepten dolayı? Onu bilemiyoruz. Başkentteki faaliyeti hakkında tek bir olay bize intikal etmiştir: Bir kısım militan Hanbeli ortamına olan düşmanlığını ortaya koydu. İbn Asâkir'in atıfta bulunduğu küçük hikaye⁸⁵ Kâdı Ebu'l-Hüseyn tarafından *Tabakât el-Hanâbile*'de nakledilmiştir. Söz konusu hikâye Eş'arî ile, Bağdad hanbe-

82 Krş. s. 29 ve n.3. (Kitabın aslında).

83 *Le Milieu Basrien*, bilhassa III. bölüm olan "gelenekçi dîni ortam" (ss. 71-117) ve V. bölüm "dîni-siyâsî ortam" (ss. 183-217). Bu araştırmalar el-Eş'arî'nin hayatının hemen öncesini kapsar, zira Câhiz 255 /868-9 da ölmüştür; fakat sonrasında büyük değişikliğin olmadığı düşünülebilir.

84 *Le Milieu Basrien*, s. 73.

85 *Tebyîn*, ss. 390-391.

lilerinin tartışılmaz lideri Barbahârî⁸⁶ arasındaki münakaşa ile ilgilidir. Bu bilgiye göre Eş'arî, Bağdad hanbeli ortamında iyi karşılanmamış ve kendini onlara kabul ettirmeye zorlamak gayesi ile *İbâne'sini* yazmış olsa gerektir. Fakat bu girişimi başarılı olmadı. Bu durumda az bir müddet kaldıktan sonra başkenti terketmeye karar vermiş görünüyor⁸⁷. İbn Asâkir bu malumatın doğruluğunu münakaşa ederek son ayrıntının bariz bir şekilde yanlış olduğunu ortaya atar; çünkü herkes biliyor ki Eş'arî hayatının son senelerini Bağdad'da geçirdi, orada öldü ve defnedildi. Bütün bunlardan bu hikâyenin yanlış olduğu neticesine varıyor.

İbn Asâkir kadar kesin olabilir miyiz? Eş'arî'nin Bağdad'da öldüğünü kabul etsek bile bu, Ebu'l-Hüseyn tarafından nakledilen her şeyi reddetmek için yeterli bir sebep midir? Böyle olabileceğini düşünmüyoruz. Tesbit edilecek ilk nokta, Eş'arî ile Barbahârî etrafında güruplaşan Hanbelîler arasındaki münasebetlerin mevcudiyeti hususudur. Belki *Makâlât* ve *İbâne* gibi akîdelerin yazılışından ortaya çıkan Hanbelî etkisi, geçici münakaşalardan daha fazla tahmin ediliyor: Eş'arî'nin sık sık başkent Hanbelî halkasına iştirak etmiş olması gerekiyor. Yukarıda tahlil edilen küçük hikâyeye tarafından aydınlığa çıkarılan ikinci nokta, belirgin bir düşmanlığın Barbahârî'yi Eş'arî ile karşı karşıya getirdiğidir. Burada da Eş'arî'nin eserleri doğrulayıcı bir etken oluyor. *Risâle fi İstihsân el-havz fi 'ilm el-Kelâm* adlı kitap kelâmın meşruluğunun uzun bir müdafaası olup, kelâma ait her şey için, Hanbelîlerin iyi bilinen düşmanlığının yapısı içinde daha iyi anlaşılır⁸⁸.

el-Hatîb el-Bağdâdî'nin verdiği Eş'arî'nin ölüm tarihi üzerindeki belirsizlik bizi, ölümünün başkentte çarpıcı bir olay olmadığı neticesine götürebilir. Belki IV/X. asrın⁸⁹ ilk on yılı boyunca, sürekli politik kargaşaların kelâmımızın ölümünü unutturmada katkısı olmuştur. Belki, çağdaşlarının veya onları takip edenlerin neslinden itibaren, ne Mutezili ne de Hanbelî olduğunu iddia eden bu Basra'lı şahsiyetin kelâmî tavırlarının ehemmiyetinin farkına varılamadı. İbn Hazm ve İbn Fûrek tarafından verilen tarih İbn Asâkir tarafından tamamen benimsenmiş olup (324/935-36), başka yerlerde bize söylenen tarihlerle de uyuşmaktadır. Aynı İbn Fûrek'in şehadetine göre⁹⁰ Eş'arî'nin ölümü en erken

86 329/940-41 de ölen Barbahârî (el-Hasan b. Ali Ebû Muhammed) hakkında bak. LAOUST, *İbn Battâ*, XXVII-XLI; *Hanbalisme à Bağdâd*, ss. 81-84; EBUL-HUSEYN, *Tabakât el-Hanâbile*, II, 18-45.

87 A.g.e., II, s. 18.

88 Bu, kelâma karşı olan düşmanlık için bkz. LAOUST, *İbn Battâ*, XXXI, n. 67.

89 Krş. LAOUST, *Hanbalisme à Bağdâd*, ss. 78-83.

90 *Tebîin*, ss. 128, 14-129.

320 / 932 den birkaç sene sonra vuku bulmuş olmalıdır, zira bu tarihten sonra birçok eser onun tarafından kaleme alınmıştır⁹¹.

Diğer taraftan onun ölümü, İbn Asâkir tarafından⁹² düzenlenen, Eş'arî'lerin birbirini izleyen nesillerin listesini söz konusu etmenin cezası olarak, 324 den sonra daha fazla uzatılamaz.

Eş'arî'nin Bağdad'taki mezarı, el-Hatîb el-Bağdâdî tarafından nakledilen, Ebu'l-Kâsım el-Esâdî'nin şehadeti sayesinde oldukça açıklıkla belirlenmiştir. *Meş'aret el-Revâyâ*, yani şahrin güney batısında bulunuyordu⁹⁴. İbn Asâkir'in nakline göre⁹⁴ bizzat kendisi, fanatik Hanbeliler tarafından üst tarafının yok edildiğini müşahade ederek, Eş'arî'nin kabrine ziyarette bulunmuştur⁹⁵.

BİBLİYOGRAFYA*

- BAĞDÂDÎ (Ebu Bekr Ahmed el-Hatîb), *Târîh Bağdâd*, Kâhire, 1349/1931.
- EŞ'ARÎ (Ebu'l-Hasan) *Makâlât el-İslâmiyyîn* Ritter baskısı İstanbul 1930; Kahire baskısı 1369/1950.
- " *Kitâb el-Luma'* Mc Carthy yayını *The Theology of al-As-hârî*, metin: 5-83, tercüme: 5-116, Kahire, 1955.
- " *Kitâb el-İbâne*, Haydarâbad, 1367/1948, ss.1-80.
- " *Risâle fî İstihsân el-Havz fî İlm el-Kelâm*, *The Theology of al-Asharî* içinde, metin: ss.87-97, tercüme: ss.119-134.
- İBN ASÂKİR, *Tebyîn Kezib el-Müfteri fî mâ nusibe ile'l-İmâm Ebu'l-Hasan el-Eş'arî*, Şam, 1347/1928-29.
- İBN HALLİKÂN, *Vefayât el-A'yân ve enbâ ebnâ ez-Zamân*, Mısır baskısı, 1948. İngilizce tercümesi: *İbn Khallikân's Bibliographical Dictionary*, De Slane (M.G.), Paris, 1843.

91 İbn Fûrek'in hikâyesine göre 25 eser (*Tebyîn*, ss. 135-136).

92 *Tebyîn*, ss. 177-330.

93 Krş. LE STRANGE, *Bağdâd*, s. 181. Kahire yazmalarının kataloğu şöyle belirtiyor: Basra ve Kerh arası, Kerh ve Bab el-Basra olarak okunmalıdır. *Meş'aret el-Revâyâ*, *Meş'aret el-Zevâyâ* olarak da adlandırılmıştır. (Emeklilerin dinlenme yeri). Krş. G. MAKDISI, *Institution of Learning*, s. 31, n. 3 ve *Topography*, s. 285, n. 5.

94 *Tebyîn*, s. 413, 1-9.

95 Bu mezar olağan ziyaretlere konu olacak kadar kutsal sayılmamıştı; el-Herevî'nin *Kitâb el-Ziyârât*'ında zikredilmemiştir.

* Metin içinde kısaltılmış olarak geçen eserlere ait bibliyografik malumat burada verilmiştir.

- İBN KESİR, *El-Bidâye ve'n-Nihâye*, Kahire, 1351-58/1932-39.
- İDRİS (H.R.), *Essai sur la Diffusion de l'Aş'arisme en Ifrîqyâ, Cahier de Tunisie* içinde, 1. yıl, n.2, 1953, ss.126-140.
- LE STRANGE (G.), *Baghdâd during the Abbasid Caliphate*, Oxford, 1900.
- LAOUST (H.), *La Profession de Foi d'İbn Battâ*, PIFD Şam, 1958.
- " *Le Hanbelisme sous le Califat de Bağdâd*, (241/855-656/1258), *Revue des Etudes Islamiques* içinde, 1959, ss. 67-128.
- MAKDİSÎ (G.), *Muslim Institutions of Learning in Eleventh Century Bağdâd: Materials and notes*, Arabica içinde VI, 1959, ss. 178-197 ve 281-309.
- MASSIGNON (L.), *La Passion d'al-Husayn ibn Mansour al-Hallâj*, Paris, 1922.
- Mc CARTHY (R.J.), *The Theology of al-Aş'ari*, Beyrut, 1953.
- Mc DONALD (D.B.), *Development of Muslim Theology Jurisprudence and Constitutional Theory*, Londra, 1903.
- PELLAT (Ch.), *Le Milieu Basrien et la Formation de Câhiz*, Paris, 1953.
- " *Basra*, E.I. (İslâm Ansiklopedisi fransızca nüsha) 2. bs. I, 1117-1120.
- SPITTA (W.), *Zur Geschichte Abu'l-Hasan âl-Aş'ari's*, Leipzig, 1876.
- SCHACHT (J.), *New Sources for the History of Muhammedan Theology*, *Studia Islamica* içinde, I, 1953, ss.23-47.
- SEM'ÂNÎ, *Kitâb el-Ensâb* Margoliouth (D.S.) yayını, Leiden-Londra, 1912 (GMS, XX).
- SOURDEL (D.), *Le Vizirat Abbaside de 749 à 936 (132 a 324 de l'Hegire)*, PIFD, Damas (Şam), 1959.
- SUBKÎ (Tâcüddin Ebu Nasr), *Tabâkât el-Şâfiyye el-Kübrâ*, Kahire, 1323-24/1905-06.
- VECCIA VAGLIERI, *Al-Aş'ari (Abu Musa)*, E.I. (İslâm Ansiklopedisi fransızca nüsha), 2. bs. I, 716-717.
- WATT (W.M.), *Islamic Philosophy and Theology, Islamic Surveys, I*, Edimburg, 1962.
- YÂKUT, *Kitâb İrşâd el-Arib ilâ ma'rifet el-Edib, Mu'cem el-Udebâ*, Leiden, 1906-1927.